

А.А. Сердюк

СОЦІАЛЬНО-НЕГАТИВНІ ЯВИЩА ЯК ІНСТИТУЦІЙНІ УТВОРЕННЯ.

**СОЦИАЛЬНО-НЕГАТИВНЫЕ ЯВЛЕНИЯ КАК ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ
ОБРАЗОВАНИЯ.**

SOCIALLY-NEGATIVE PHENOMENA AS INSTITUTIONAL FORMATIONS.

У статті розглядаються проблеми ідентифікації соціально-негативних явищ як соціальних інститутів. Розглядаються недоліки концепцій девіації, дисфункції, дезорганізації у поясненні організованих форм соціально-негативних явищ. Аналізуються інституційні ознаки соціально-негативних явищ, їх функції та структура. Автори розглядають соціально-негативні явища як окремий тип соціальних інститутів, визначаючи їх як інститути третього роду.

В статье анализируются проблемы идентификации социально-негативных явлений как социальных институтов. Рассматриваются недостатки концепций девиации, дисфункции, дезорганизации в объяснении организованных форм социально-негативных явлений. Анализируются институциональные признаки социально-негативных явлений, их функции и структура. Авторы рассматривают социально-негативные явления как социальные институты, определяя их как институты третьего рода.

In article the problems of identification of the socially-negative phenomena as social institutes are analyzed. Limitations of the deviation, dysfunction, disorganisation concepts of an explanation of the organised forms of the socially-negative phenomena are considered. It is analyzed institutional signs of the socially-negative phenomena, their functions and structure. Authors consider the socially-negative phenomena as social institutes, defining them as institutes of the third kind.

Ключові слова: соціально-негативні явища, соціальні інститути, девіація, дисфункція, дезорганізація, інститути третього роду.

Ключевые слова: социально-негативные явления, социальные институты, девиация, дисфункция, дезорганизация, институты третьего рода.

Key words: socially-negative phenomena, social institutes, deviation, dysfunction, disorganization, institutes of the third kind.

На початку XXI сторіччя світ потерпає від кризових явищ, які не обминають і Україну. Але ці явища мають тимчасовий характер на відміну від інших, організованих, від яких суспільство потерпає постійно з давніх часів. Такі явища називають по-різному – соціально-негативними, соціальними патологіями, соціальними проблемами, але усіх їх об'єднує комплекс ознак, які будуть розглянуті в даній статті. До цих явищ прийнято відносити злочинність, проституцію, алкоголізм і наркоманію, корупцію, жебрання та ін.. Історія існування цих явищ та боротьби з ними настільки довга, що уявити суспільство без них неможливо.

Вивчення цих соціально-негативних явищ починається з моменту виникнення соціології як самостійної дисципліни. Досягнувши свого розквіту на межі XIX – XX ст.. ці дослідження трансформувались у окрему соціологічну галузь – соціологію девіантної поведінки, і надалі була добре розроблена концепція девіації. Але, внаслідок нормативної природи цілого ряду соціально-негативних явищ, концепція девіації виявилась завузькою для їх вичерпного пояснення. Концепція культурного релятивізму соціальної норми, яка на перший погляд допомагала пояснювати таке протиріччя, пояснила тільки неоднозначність оцінки індивідуальної поведінки з позицій девіантності. Пізніше, у рамках структурно-функціонального підходу робились спроби пояснювати соціально-негативні явища як дисіункцію соціальних систем та інститутів, які також не набули успіху. Це стало зрозумілим, бо цілий ряд таких явищ як корупція, проституція та деякі види злочинності, виявляється функціональним для окремих індивідів та соціальних груп. Саме функціональність призводить до їх тривалого існування у вигляді сталих хабітуалізованих форм масової поведінки, відтворюваних у часі та просторі, що певним чином надає їм інституціонального характеру. Якщо поширювати зміст іншого поняття структурно-функціонального підходу – поняття соціальної дезорганізації на перераховані соціально-негативні явища, то зовсім незрозумілим є віднесення до них високоорганізованої злочинності. Усі ці явища мають організований характер. Концепція соціальної дезорганізації підходить лише для пояснення умов їх виникнення та поширення.

Внаслідок вищеперерахованого до теперішнього часу в соціології існує ряд наукових статей та монографій, які висвітлюють ту чи іншу сторону соціально-негативних явищ в межах якоїсь наукової парадигми. Здебільшого ці роботи належать до емпіричної соціології, у теоретичній соціології інституційна природа соціально-негативних явищ зовсім не досліджувалась. В результаті достатньо цілісної картини місця цих явищ в суспільстві не

зміг навести жоден дослідник. Нажаль, в українській соціології актуальність вивчення інституційних форм соціально-негативних явищ не набула належного визнання. Практично не існує соціологічних робіт, які пропонують теоретичне обґрунтування цієї проблеми, теж саме можна сказати і про російські соціальні науки. Тому метою даної статті є розгляд інституційних рис соціально-негативних явищ.

Серед соціально-негативних явищ ми спостерігаємо високу організованість, відтворюваність у часі та просторі та ряд інших ознак, властивих соціальним інститутам. Причому, немає особливого значення яке саме, серед їх великої кількості, визначення соціальних інститутів брати за основу – у будь якого вони мають усі риси соціальних інститутів. А у деяких випадках, таких, наприклад, як проституція, в деяких країнах існують і як офіційні соціальні інститути, у формі повністю легальних соціальних організацій. Це штучні масові утворення, які виділяє специфічність інституційної поведінки, що інтегрує велике коло людей у цілісну систему взаємодії в рамках суспільства. На те, що соціально-негативні явища входять у суспільство як окремий, ще не описаний, вид соціальних інститутів не звертав уваги досі жоден дослідник.

Розглянемо інституційні риси соціально-негативних явищ більш докладно. Візьмемо за основу визначення соціальних інститутів А.Г. Ефендієва – це історично складені та закріплені, сталі соціальні відносини, що самостійно відтворюються та спрямовані на задоволення тих чи інших людських потреб. Та спробуємо відшукати відмінності між історично складеними, сталими формами організації протиправної або просто аморальної людської діяльності і соціальними інститутами. Для цього поступово розглянемо ознаки соціальних інститутів – чи властиві вони означеним явищам?

Історичність соціально-негативних явищ не підлягає ніякому сумніву. Про це ми вже сказали на початку статті – історія існування і боротьби з вищеперерахованими явищами почалася ще у древніх суспільствах і продовжується по теперішній час. Проституція має назву «найдревнішої професії», організовані форми злочинності або питійні заклади існували ще у стародавніх суспільствах, ці суспільства як і сучасні потерпали від корупції, по вулицях стародавніх міст ходили жебраки і, як і тепер, займали своє місце у ієрархії колишнього «соціального дна». Організовані соціально-негативні явища існують сотні років і за тривалий час свого існування вони викликали формування специфічних соціальних інститутів, створених виключно для боротьби з цими явищами.

Основною будь якого інституту є потреба, яка зумовлює його функцію. Але виникає питання – чи завжди суспільні потреби мають бути конструктивно орієнтовані відносно загальних цілей суспільства? Ми добре знаємо, що природа сфери потреб людини має амбівалентний характер, об'єднуючи водночас протилежні драйви – конструктивні та

деструктивні. Для людини є природним демонструвати поряд з соціально спрямованою поведінкою зовсім протилежні вчинки – деструктивні. Частина потреб, що актуалізуються у деструктивну поведінку, обумовлена невикорінними інстинктами та особливостями людської психіки – сексуальним потягом, бажанням отримувати задоволення, жагою мати більше а віддавати менше, отримувати бажане безпосередньо зараз, а не у майбутньому та ін.. В усі часи природа суспільства обмежувала ці природні драйви, і цілком зрозуміло, що відповідна поведінка, м'яко кажучи не схвалювалась. Але подолати чи пригнітити зовсім ці природні потреби неможливо, і вони проявляються у формі масової поведінки таким же чином як і інші, соціально схвалювані потреби. А те, що ці потреби мають суспільний, системний, а не індивідуально-особистістний характер, не підлягає сумніву хоча б із за того, що на протязі тривалого часу вони зумовлюють сталі види організованої діяльності.

Усі без виключення соціально-негативні явища мають відверто функціональний характер. Нехай ця функціональність має тимчасовий, оманливий характер. Нехай латентні функції соціально-негативних явищ призведуть у довгостроковій перспективі до несприятливих наслідків не тільки для суспільства взагалі, але і для актора безпосередньо. Це не відміння ніяким чином функціональність, що дозволяє у короткостроковій перспективі легко досягти цілі і отримати бажані здобутки. Саме така функціональність і обумовлює виникнення та інституціалізацію організованої діяльності, спрямованої на задовільнення таких «суспільних» потреб.

Структура соціального інституту обов'язково включає набір специфічних соціальних позицій, статусів та ролей. Ми бачимо такі специфічні статуси та ролі у будь якій формі організованих соціально-негативних явищ. Для проституції – проститутки та сутенери. Для організованої злочинності існує цілий набір злочинних «спеціальностей» і тюремно-кримінальних ролей. Характеристики «алкоголік» та «п'яниця» вже давно перетворились на рольові моделі, які передбачають відповідну поведінку акторів та визначають соціальні очікування, а також передвзяте ставлення до цих ролей. Жебрак також є достатньо визначеною соціальною роллю. Для корупції визначити чіткі ролі важче, бо люди відтворюють ці відносини приховано, але все ж таки існує визначення конкретних проявів корупції – «хабарник», «мздоїмець» – що існують з давніх часів.

Такі соціальні ролі врегульовуються набором специфічних норм, кримінальних «понять», питійних традицій, або взагалі розчинених у загальній культурі стандартів реагування на певні ситуації. Наприклад фраза «вирішимо питання» може трактуватись двояко, причому саме прихований її зміст – дати хабара, буде домінувати у суспільній свідомості. Такі нормативні взірці врегульовуються цілим набором фольклорних прислів'їв, таких як «не підмажеш – не поїдеш» та ін.. Ці норми існують, на перший погляд, у аморфно

розчиненому в загальній культурі стані, але вони є частиною суспільного підсвідомого і закріплені у формі своєрідних архетипів.

Якщо прослідкувати якими засобами забезпечується функціонування соціально-негативних явищ такий тривалий час, ми бачимо, що вони існують не тільки як неформальні утворення, але і у формі конкретних соціальних організацій з власними матеріальними засобами та іншими атрибутами. Публічні дома – конкретна форма існування проституції, алкогольна індустрія – взагалі державне підприємство, яке з давніх часів забезпечує чисельні прибутки у бюджет, а організована злочинність завдяки великим прибуткам від незаконної діяльності будує цілі фабрики для виробництва наркотиків, контрафактної продукції, або створює розвинену інфраструктуру для торгівлі людьми, зброєю або іншої протизаконної діяльності. Внаслідок власної організованості така злочинна діяльність сприймається як загроза національній безпеці у більшості країн і боротьбою з нею займаються спеціалізовані служби, а не «звичайна» міліція. Причому корупція є тим інститутом, при посередництві якого організована злочинність інтегрується в організаційну структуру суспільства.

Крім того, можливо розрізнити як мінімум дві узагальнені групи ролей, властивих організованим формам соціально-негативних явищ – це особи, професійно зайняті у нелегальній сфері та умовні «споживачі» – алкоголіки та наркомани, споживачі послуг проститутток, особи, які за допомогою хабара отримують переваги перед іншими та ін..

Що стосується функцій соціальних інститутів – то соціально-негативні явища також виконують ряд функцій в суспільстві. Вони забезпечують фіксацію соціальних стосунків, регуляцію та своєрідний соціальний контроль у сфері нелегальної або аморальної поведінки, завдяки якій така поведінка стає організованою і приймає структурований вигляд та інституційний характер. Завдяки спеціалізації та уніфікації видів діяльності у рамках соціально-негативних явищ вони відокремлюються від соціально позитивних видів діяльності. Причому соціальне життя певним чином стабілізується, внаслідок протистояння визначеним чинникам його дестабілізації. Виникає і розширення соціального простору не тільки завдяки інституційним формам соціально-негативних явищ, але і завдяки соціальним інститутам, які протистоять їм. Таким чином ці явища виконують функції структурації суспільства та комунікативну функцію, включення осіб у спільну діяльність.

Грунтуючись на вищевикладених аргументах зробимо очевидний висновок – організовані форми соціально-негативних явищ обладують усіма ознаками соціальних інститутів і виконують ряд суспільних функцій, також властивих соціальним інститутам. Це штучні колективні утворення, які виділяє специфічність інституційної поведінки, що інтегрує велике коло людей у цілісну систему взаємодії у рамках суспільства. Суспільства, яке уявити без них неможливо. Суспільства, у яке вони входять як соціальні інститути.

Але якщо ми відповіли на питання – чи є соціально-негативні явища соціальними інститутами позитивно – постає ряд інших, не менш важливих питань. Яке місце вони посідають в інституційній структурі суспільства? Чому, з огляду на їх очевидний організований характер, їх досі не ідентифіували як окремих типів соціальних інститутів? Що саме заважає чітко та вичерпно, у рамках якогось теоретичного напрямку, описати їх ознаки та окреслити їх межі?

Соціально-негативні явища, які ми пропонуємо розглядати як соціальні інститути, мають багаторівневу структуру. Така структура вже розглядалась нами раніше стосовно одного з таких явищ – наркотизму, у моделі соціокультурного поля наркотизму [1], і ґрунтувалась на теорії кримінально-правового поля як розширеної моделі злочинності І.П.Руценка [2]. Ядром цих явищ виступає організована та інституціалізована діяльність, це і є наші соціальні інститути, але поряд з ними існують псевдоморфози, проміжні форми напіворганізованої але доволі випадкової діяльності, і насамкінець навкруги всього цього існує масова стохастична девіантна поведінка. Такий погляд на багаторівневу структуру соціально-негативних явищ певною мірою пояснює складнощі в їх ідентифікації як окремого типу соціальних інститутів.

Інституціональний характер соціально-негативних явищ не дозволяє механічно звести їх як до негативної девіації, внаслідок імплементації притаманних їм норм у хабітуалізовану масову поведінку, так і до дисфункцій соціальних систем, внаслідок наявності власних функцій, явних та латентних, які вони успішно виконують у суспільстві. Більшість цих явищ має віддалені у часі негативні наслідки, що спричиняють шкоду базовим соціальним інститутам. Ці наслідки є їх латентними функціями на протилежність явним, що сприймаються як позитивні результати тимчасової індивідуальної діяльності. Такий підхід нами було раніше використано для описання одного з найнебезпечніших соціально-негативних явищ – корупції [3, 4]. На наш погляд обов'язкова наявність у цих інститутів водночас двох типів функцій – явних, які допомагають досягти акторам бажаних результатів у короткостроковій перспективі, і латентних функцій, які у довгостроковій перспективі призводять до суспільної шкоди і наносять шкоду самим акторам – є однією з основних ознак, що відрізняють їх від остальних соціальних інститутів.

Щодо іншого питання – до якого типу відносити ці соціальні інститути? Ми вважаємо що їх треба визначати як окремих типів соціальних інститутів – інститути третього роду. Крім того, ідентифікація соціально-негативних явищ як окремого типу соціальних інститутів передбачає можливість розглядати їх деінституціалізацію, як керований процес у рамках соціальної технології спрямованої на позбавлення їх організованого характеру. Ця можливість досі також не була використана ні в емпіричній ні в теоретичній соціології.

Отже, підсумовуючи вищесказане, потрібна спеціальна соціологічна теорія, яка б допомогла розрізнити масові стохастичні та інституційні форми соціально-негативних явищ. В соціології зараз потрібен не тільки критичний перегляд усіх попередніх спроб вивчення інституційних форм соціально-негативних явищ, але й розробка та перевірка практикою нових соціологічних підходів, які б були плідними в вивченні цього явища.

Література:

1. Сердюк О.О. Соціологічні дослідження наркотизму // Профілактика поширення наркозалежності серед молоді: навчально-методичний посібник / кол. авт.; – К.: ГЕРБ, 2008. С. 25–62.
2. Рущенко І.П. Соціологія злочинності: монографія. Харків: вид-во націон. Ун-ту внутр. Справ, 2001. С. 220–236.
3. Свеженцева Ю.О., Сердюк О.О. Інституційний характер корупції в діяльності Державної автомобільної інспекції // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2008. – №800 (Вип. 22). С. 151–155.
4. Антикоруційний моніторинг діяльності Державної автомобільної інспекції: методика та результати: монографія / Кол. авт.; За заг. ред. канд. соціол. наук, доцента О.О. Сердюка. — Харків : ХІСД, 2008. — 128с.